

# אפיית מצה בערב פסח

## מקורות המנהג והשתלשלותו

יעקב גרטנר

סיני פב, תשל"ח



### תוכן המאמר:

- א. המקורות מתקופת הגאונים
- ב. פסקים מחכמי צרפת ואשכנז הקדמונים
- ג. המנהג אצל חכמי אשכנז וצרפת מאוחרים
- ד. אפיית מצת מצוה
- ה. הרקע לפסקו של השולחן ערוך
- ו. מנהג פרובאנס וספרד
- ז. סיכום

**תמצית:** המאמר עוסק בגילגולי המנהגים בדבר אפיית מצה בערב פסח. מנהגים עתיקים פוסלים מצה שלא נאפתה אחר חצות, ולאחר מכן משתנה הנוהג.

**מילות מפתח:** אפיית מצות בערב פסח.



## א. המקורות מתקופת הגאונים

בשלחן ערוך מובאת ההלכה:

נוהגים שלא ללוש מצת מצוה בערב הפסח עד אחר שש שעות, שהוא זמן הקרבת קרבן פסח, ובי"ד שחל להיות בשבת לשין בערב שבת אחר שש שעות.

אפיית מצה בערב פסח אינה נזכרת בתלמוד. דיון על זמן אפית מצה לחג אנו מוצאים לראשונה בתשובות הגאונים. אבל שם אין עניינו לברר את זמן אפיית המצה בערב פסח כשלעצמה, אלא לעניין השאלה, מתי יש לאפות המצה לחג, אם חל ערב פסח בשבת. בתשובות הגאונים אנו מוצאים שתי שיטות בנידון. בתשובה המיוחסת לרב הילאי גאון מופיע המשפט הזה:

שכך שנינו י"ד שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת ואופה לו מצה מערב שבת.

לפי דברי רב הילאי גאון, אם חל ערב פסח בשבת יש לאפות את המצות בערב שבת. מעין זה אנו מוצאים בתשובתו של רב האי גאון שהובאה בטור, וזה לשונה:

ורב האי כתב, מנהג אבותינו לבער חמץ מע"ש ולאפות מצה. וגדר גדרו קדמונינו שלא לאפות מצה מע"ש, שלא יבא לידי איסור, ובמ"ש אופין מצה כתקונה. אנו אין לנו אלא מנהג אבותינו לאפות מע"ש, ולא לטרוח ב"ט ולאחר אכילת מצה, אלא זריזין מקדימין למצה.

מדברי רב האי גאון אנו למדים, שמנהגו ומנהג אבותיו היה לאפות מצה בערב שבת, אבל היתה ידועה לו גזרה מהקדמונים - גזרה שאבותיו לא השגיחו בה - שלא לאפות מצה מערב שבת, כדי "שלא יבא לידי איסור", ולכן יש לאפות במוצאי שבת. רב האי לא פירש בדבריו, מהו האיסור שחששו לו הגוזרים, אבל יש בידינו שתי תשובות גאונים, המחייבות אפיית מצה במוצאי שבת, ובתוך דבריהם מצוי חומר, העשוי ללמד מהו האיסור, שבגללו נגזר שלא לאפות מצה בערב שבת. בתשובת רב יהודאי גאון אנו קוראים:

פסח שחל להיות אחר השבת אל תאפו מצה בערב שבת מפני מראית העין, שאף על פי שמותר לאפות מצה בערב שבת אל תעשו, כי נראה הוא כמכין שבת ליו"ט והזהרו [והדרן] את המצוה ואת המצה במוצאי שבת בזמנה ותאכלו בזמנה.

רב יהודאי גאון אומר אפוא, שאין לאפות מצה בערב שבת "מפני מראית העין", כי נראה הוא כמכין שבת ליו"ט. כך פירש "בית יוסף" את כוונת רב יהודאי גאון, ודבריו מסתברים:

ו"ל שמה שכתב נראה כמכין משבת ליו"ט, דהיינו לומר שהרואה בליל מוצאי שבת מצה אפוייה, אתי למימר שנאפית בשבת. ולפ"ז מ"ש 'מפני מראית העין' היא מפני חשש זה, שלא יאמרו שנאפית בשבת.

אם כן, יש לנו כאן בדברי רב יהודאי גאון, הגדר שגדרו הקדמונים, ושהוזכרו בדברי רב האי גאון. ברם יש בידינו תשובה אחרת מגאון, ובה נימוק שונה קצת משל רב יהודאי גאון, על שום מה יש לאפות מצה במוצאי שבת, ולא בערב שבת. בתשובה לרב מתתיה גאון אנו קוראים:

כך שנו חכמים, י"ד שחל להיות שבת מבערין את הכל מלפני השבת, דברי רבי מאיר. וחכמים אומרים, בזמנו. ורבי אלעזר ברבי צדוק אומר, תרומה מלפני השבת, וחולין בזמנו. רבי מאיר סבר מבערין חמץ מערב שבת, ואלתר אופין מצה. וחכמים אומרים, בע"ש ובשבת עד ד' שעות אוכלין חמץ, ומבערין אותו בזמנו ומאכילין אותו לבהמה ולחיה ולעופות, ואופין את המצה בזמנה במוצ"ש. ור' אלעזר בר' צדוק סבר, תרומה שאי אפשר לבערה בשבת מבערין אותה מלפני השבת, אבל חולין שאפשר להאכילו בשבת לבהמה ולחיה ולעופות מבערין בשבת. והלכתא כר' אלעזר בר' צדוק. ותניא אמר ר' אלעזר ברבי צדוק, פעם אחת שבת אבא וכו' ובערנו את החמץ. ולמה לא ביערו את החמץ מע"ש ואפו ואכלו מצה בשבת, כדי להדר את המצוה, שאם אופין שמא אוכלין, ולאחר שמילא כריסו ממנו חוזר ומברך עליו. הילכך אל תאפו את המצה אלא במוצ"ש מפני מראית העין. שאם אתם אופין מע"ש, אחרים מזלזלי במצוה ומקילין בה. ואע"פ שמותר לאפות מצה מע"ש חזרו והדרו את המצוה ואפו במ"ש בזמנו.

הרי שרב מתתיה גאון, בדומה לרב יהודאי גאון, סובר, שאין לאפות את המצה בערב שבת, אלא במוצאי שבת, מפני מראית העין; אבל הסברו של רב מתתיה לחשש של "מראית העין" שונה משל רב יהודאי גאון. רב מתתיה מסביר, שהטעם שלא לאפות את המצה בערב שבת הוא, "שהרואה שאופה מצה מע"ש יהא סבור שאוכלין ממנה בשבת, ויבא לאכל מצה בשבת, ונמצא מזלזל במצוה, שלאחר שמילא כריסו ממנה בירך עליה, וזו שכתב שאם אתם אופים מע"ש, אחרים מזלזלי במצוה". עם הבדל זה שניהם שווים בדעה, שיש עניין של הידור באפיית מצה בזמנה, דהיינו בליל פסח.

מן התשובות שהבאנו אנו למדים, שהיתה דעה אצל הגאונים, שיש לאפות מצה בזמנה, אבל לא שמענו, מתי מתחיל זמנה, ומה טעם ההידור של אפית מצה בזמנה. תשובה מעילום שם, המובאת בקובץ תשובות גאוני מזרח ומערב, מפיצה אור על נקודות אלה:

מי שמבקש לפרש בים בקרוב הפסח, ומבקש ללוש ולאפות קודם הפסח ולישא עמו כדי שיאכל ממנו בימי הפסח, מצוה מן המובחר לאפות בי"ד אחר ביעור חמץ, שחביבה מצוה בשעתה, כדי שיאכל חמה, ובכך מצוה. אבל אם בודאי אינו מגיע לישוב בפרס הפסח, ואין בספינה מצה כהלכתה, כגון מצה מים שלנו ושלוש נשים ושאר מה שצריך שהזכירו חכמים במצות מצה, ילוש ויאפה וישא עמו, כדי שלא יבטל מאכילת מצה.

לנו חשבות המלים "מצוה מן המובחר לאפות בי"ד אחר ביעור חמץ, שחביבה מצוה בשעתה, כדי שיאכל חמה, ובכך מצוה". משפט זה אינו ברור די צורכו, מפני שלכאורה הגאון מנמק דבריו בשני עניינים שונים: (1) שהאפייה תהיה אחר ביעור חמץ; (2) שתיאכל המצה כשהיא חמה. אין הגאון מסביר דבריו, אבל, כנראה, כוונתו היא, שאפיית המצה נחשבת בשעתה רק לאחר שכבר אין חמץ בביתו של אופה המצוה. זאת אומרת, שיש קשר בין ביעור החמץ ובין התחלת זמן אפיית מצה. אבל מצד שני הוא מוסיף: "כדי שיאכל חמה, ובכך מצוה". אם המצוה היא במצה חמה, לא היה הגאון מצטרף לקשר שבין אפיית מצה לביעור חמץ, שהרי פרט זה אינו מעלה ואינו מוריד, אחר שהעיקר הוא, שתהיה הפת חמה, ולא חשוב לנו, מתי אפו אותה. אבל נראה לפרש את דברי הגאון כך: העיקר הוא שתהיה האפייה אחרי ביעור חמץ, אלא שהוא מטעים את התועלת הנוספת היוצאת מזה, והיא מצה חמה, המוסיפה חיבה למצוה.

מדיון זה למדנו, שהיתה דעה אצל הגאונים, שיש לאפות מצה בשעתה, והיא אחר ביעור חמץ. וכנראה משום כך העדיפו רב יהודאי ורב מתתיה אפיית המצה במוצאי שבת, ולא בערב שבת, אם חל ערב פסח בשבת. רב האי גאון, שדחה דעה זו והעדיף אפיית מצה בערב שבת, נימק דעתו בטורח יום טוב, שהאפיה במוצאי שבת גורמת, ואף באיחור שייגרם למצוות אכילת מצה. אבל לא שמענו בדבריהם שום סברה לפסול את המצה שנאפתה לפני שעת הביעור. אדרבה, בתשובה שהובאה בתשובות גאוני מזרח ומערב הגאון קובע, שיש ללוש ולאפות את המצה לפני ערב פסח, אם אין אפשרות לאפותה בערב פסח עצמו, ושלא לבטל מצוה של אכילת מצה. ולעניין זה יש לציין דברי רב צדקיה הרופא ב"שבלי הלקט", הכותב:

ובדברי הגאונים ז"ל מצאתי, מצה הנאפת קודם ארבעה עשר כדי לאכול אותה בלילי חובה, נראה שוודאי כשרה ויוצא בה ידי חובתו, אך משום חבובי מצוה בשעתה אין לי להקדים ולאפות קודם חצות.

## ב. פסקים מחכמי צרפת ואשכנז הקדמונים

ברם דעה האוסרת מצה שנאפתה לפני חצות היום של ערב פסח אנו מוצאים בפסק שיצא מבית מדרשו של רש"י, וזה לשונו:

פסח שחל להיות באחד בשבת, אסור לאפות מצה מערב שבת. הראשונים אומרים, משום הידור מצוה הוא, אבל מצינו בו איסור מדאורייתא, דהא הקשו מצות לפסח בשלהי פירקא בתרא, צלי אש ומצות (שמות יב, ח), מה עשיית הפסח אינו אלא משבע שעות ומחצה ואילך, אף עשיית מצה. ואכילת מצה נמי הוקשו לאכילת פסח, כדרבא, דאמר רבא, אכל מצה בזמן הזה אחר חצות לרבי אליעזר בן עזריה לא יצא ידי חובתו. מיכן סמכו רבותינו שלא לעסוק בבצק לצורך מצה קודם ביעור חמץ, שנאמר לא תשחט על חמץ דם זבחי (שמות לד, כה), לא תשחט הפסח ועדיין חמץ קיים. ואם לש קודם ביעור, הרי הוא כיוצא בפסח שנשחט קודם ביעור חמץ.

אותה דעה מצויה גם בספר "מעשה הגאונים", הכולל תשובות ופסקי דינים מחכמי שו"ם הקדמונים. וזה לשונו:

יהודי אחד אפה מצות קודם ג' שעות בארבעה עשר וכבר ביער כל חמץ, ואעפ"י [כ] אסור מצות שלו. אבל רבינו הגדול נ"ע ורבינו שמואל כהן אמרו, מותרין הן, ולכתחילה לא יעשה, דחביבה מצוה בשעתה, אבל בדיעבר שפיר דמי, וכמו כן מצאתי בספר שקורין בשר על גבי גחלים.

משני מקורות הללו אנו למדים כמה דברים. ראשית, שהיו חכמים בצרפת ואשכנז, שלא זו בלבד שהעדיפו לאפות המצה בשעתה, אלא שאף אסרו מצה שנאפתה לפני חצות היום בערב פסח. במנהג, שכנראה היה נפוץ בימיהם, לאפות מצה בערב פסח אחר חצות, ראו הלכה מחייבת. אך באשר לטעם האיסור אנו מוצאים שני הסברים: (1) הוקשה מצה לקרבן פסח, ומה עשיית הפסח אינה אלא אחר חצות, אף עשיית מצה כן. (2) מאחר שהוקשה מצה לקרבן פסח, אסור לאפות מצה כשהחמץ קיים, בדומה לקרבן פסח. אפשר למצוא את שני הנימוקים בשני המקורות. במקור הראשון שני הנימוקים נאמרו במפורש. אבל גם במקור השני שני הנימוקים רמוזים. ציון העובדה, שהיהודי אפה את המצות בשעה שכבר היה החמץ מבוער, אומר לנו, שאילו אפה את המצות בשעה שהיה החמץ קיים היתה זו סיבה לאסור את המצות. אלא שאף על פי שכבר היה החמץ מבוער, עדיין המצות אסורות, משום שנאפו קודם חצות. וכבר ראינו, שיש למצוא בתשובות הגאונים רמזים לקשר שבין אפיית מצה לביעור חמץ, אבל שם אין זה אלא עניין של לכתחילה, ולא עניין של בדיעבד. ההיקש של אפיית מצה לקרבן פסח, כנראה, הוא לימוד שנתחדש אצל חכמי אשכנז וצרפת, ואין למצוא לו זכר בתלמוד או בתשובות הגאונים.

שנית, הטעם של הידור מצוה שאנו מוצאים בדברי הגאונים היה ידוע לחכמי צרפת ואשכנז, אלא שהם הלכו צעד נוסף בהבנת דבריהם. אצל הגאונים מצינו לשונות כמו "אע"פ שמותר לאפות מצה בערב שבת, אל תעשו... והדרו את המצוה.. (תשובת רב יהודאי)", "ואע"פ שמותר לאפות מצה מע"ש, חזרו והדרו את המצוה ואפו במ"ש בזמנו (תשובת רב מתתיהו)", "מצוה מן המובחר לאפות ב"ד אחר ביעור חמץ, שחביבה מצוה בשעתה (מובא ב"שבלי הלקט)", ואילו בתשובות חכמי צרפת ואשכנז אנו מוצאים לשונות כמו "אסור לאפות מצה מערב שבת. הראשונים אומרים משום הידור מצוה הוא ...", "אסור מצות שלו...". זאת אומרת, שבמרוצת הזמן נשתנתה אפיית מצה בערב פסח מעניין של לכתחילה לעניין של אף בדיעבד.

שלישית, גישה זו לא נתקבלה על דעת כל החכמים. חכמים כרבינו (אליעזר) הגדול ור' שמואל כהן התירו מצות שנאפו לפני חצות וסברו, שהעניין של "חביבה מצוה בשעתה" אינו אלא עניין של לכתחילה, אבל בדיעבד המצות כשרות. התשובה אינה אומרת כך במפורש, אבל אם חכמים אלה התירו את המצות, הרי זה משום שלא ראו בהיקש של מצה לקרבן פסח עניין, שיש בו כדי ללמד על אפיית מצה.

שתי הגישות שעמדנו עליהן - גישה הרואה באפיית מצה בערב פסח אחר חצות עניין של דווקא וגישה הרואה באפיית מצה אחר חצות עניין של לכתחילה - אופייניות הן לדיון בנושא זה בין הפוסקים הראשונים. נביא כאן את דברי הפוסקים, ונעקוב אחר השתלשלות המנהג עד הפסק בשולחן ערוך.

דברי רבינו תם בנידון לא הגיעו לידינו, אבל דעתו הובאה במדכ"י:

גם ראיתי תשובת ר"ת דאסר (לאפות המצות ביום שישי, כשחל ערב פסח בשבת), שמא יאמר פסח הוא משבת שעבר, ונמצאים מקלקלים לימים אחרונים.

המעניין שבדברים אלה הוא, שאנו שומעים כאן טעם חדש, שלא שמענוהו קודם, לאיסור של אפית מצה בערב שבת. גם לומדים אנו באותו קטע שבמרדכי, שר' שמשון משאנץ אסר אפית מצה בערב שבת, מפני שהוקשה מצה לפסח.

רבינו תם ור' שמשון משאנץ בפסקם משקפים, כנראה, את הנוהג בצרפת. נוהג זה ברור, ואולי גם מיוסד, על התשובה שיצאה מבית מדרשו של רש"י שהבאנו לעיל. ושאמנם כך נהגו יהודי צרפת, אנו למדים מדברי ראב"ה:

וכן שמעתי, שמפני הדחק עושין כן בצרפת (שאופין לפחות ג' מצות במוצאי שבת, כשחל ערב פסח בשבת) שאינם מוצאים לא במחיר ולא בשוחד (גוים שיעזרו להם באפיית מצה, מפני יום אידם של הגוים), ואף כי יש בעלי בתים שם הצריכים מצות הרבה, והיה נדחה הדבר עד לאחר חצות.

אבל מצד שני אנו שומעים על חכמי צרפת, שחולקים על פסק זה, ומתירים אפית מצה בערב שבת. ר' יצחק ב"ר משה, בעל "אור זרוע" מוסר לנו, שהוא ראה את רבו, ר' יהודה ב"ר יצחק מפריש, שהורה והתיר לאפות מצה של פסח קודם י"ד ואמר, שדן להתיר לפני רבינו יצחק ב"ר שמואל זצ"ל (הר"י הזקן)... וכ"כ ה"ר ברוך ב"ר יצחק זצ"ל (בעל התרומה)". גם יודעים אנו, שתלמידו של ר' יהודה מפריש, ר' יחיאל מפריש, הלך בעקבות רבו והתיר אפית מצה בערב שבת. וזה לשון המרדכי:

ובא מעשה לפני מורי ה"ר יחיאל מפריש, והתיר מההיא דירושלמי מצה ישנה כו', והיקשא דמצה לפסח לא הויא אלא לענין אכילה, ולא לענין אפיה. אמנם ג' מצות של מצוה יש לאפות בליל פסח במוצאי שבת, משום דחביבה מצוה שבשעתה.

אף מצינו את תלמידו של רבינו תם, רבי אליעזר ממין, שמתיר אפית מצה בערב פסח בשעה שהחמץ קיים. וזה לשון ספר יראים:

ומותר לאפות מצות בערב פסח, אע"פ שהחמץ קיים, כדנתיא בתוספתא דפסחים, י"ד שחל להיות בשבת מבערין את הכל מלפני השבת ואופה לו מצה בערב שבת תרומה טהורה, ה"ה חולין... ונראה לדחות ראייה זאת, כי שמא בתרומה דוקא תניא, ומטעם שפרשתי נראה מנהג כשר, שלא לאפות מצה בעוד חמץ קיים, ואם אפה לא הפסיד.

אצל שניים מתלמידי ר' אליעזר ממין, והם ר' אלעזר ב"ר יהודה מגרמיזא, בעל "הרוקח", ור' אליעזר ב"ר יואל, בעל ספר הראב"ה, אנו מוצאים דיון בנושא שלנו, אבל אין פסק הדין החלטי כל כך, כמו אצל קודמיהם. "הרוקח" מביא את הפסק מבית מדרשו של רש"י, שיש לאפות מצות אחר חצות, משום שהוקשה מצה לקרבן פסח. אבל הוא מביא גם ראיות מהירושלמי ומהתוספתא, שמצות שנאפו לפני חצות כשרות הן. בסימן רפא הוא כותב:

מנהג לאפות בע"פ ממנחה גדולה ואילך, אע"ג דבירושלמי מצה ישנה בפלוגתא דב"ש וב"ה... וכן בתוספתא מכשרת מצה ישנה, מיהו המנהג כתקובת הפסח דהיינו מז' ולמעלה.

בספרו "מעשה רוקח" נמצא דיון דומה, ראיות לאסור וראיות להתיר. אלא ששם בסימן לח הוא מסיק:

מיהו כל הראיה (להתיר) נ"ל לדחות... והא דיוצאין במצה ישנה בדיעבד, אבל לכתחילה לא דקימ"ל מצוה בשעתה בעינן, והמחמיר תע"ב שלא יראה עליו כמשוי'.

ובסימן לט:

נהגו כל העולם לאפות מצות בשעתה, אופין בלילה ראשונה ובלילה שני'. אע"ג דאמרינן מותר לאפות מצות בע"ש כשחל י"ד בשבת, אף על פי שחמץ קיים דתניא בתוספתא... מנהג כשר שלא לאפות מצה בעוד חמץ קיים, דכתיב לא תשחט על חמץ וכו', והמחמיר יתברך, ולא יהי' לו טורח כי העוסק במצוה אשרי בזה ובבא.

דיון דומה נמצא בספר ראב"ה. וזה לשונו במסכת פסחים, סימן תנב:

ולפי זה (מדברי הירושלמי אודות מצה ישנה) היה מותר לאפות מצה לשמה בערב שבת כשחל פסח להיות ביום שלאחריו... נראה לי שראוי להחמיר שלא להקדים ולאפות, מדקאמר בירושלמי כמי שלא דקדק בה, משמע אפילו דקדק בה הוי כמי שלא דקדק בה... וכיון דפליגי הירושלמי והתוספתא, ראוי להחמיר שלא לעשות לכתחילה, ואפילו בערב פסח קודם חצות צריך להזהר דחביבה מצוה בשעתה. ובשעת הדחק, שלא ימצא לאפות בליל מוצאי שבת מפני יום איד הגוים, ראוי לסמוך עליה להתיר, ויזהר מחימוץ, ומכל מקום יאפה שלש מצות בליל פסח מפני שחביבה מצוה בשעתה.

## ג. המנהג אצל חכמי אשכנז וצרפת מאוחרים

אצל פוסקים מאוחרים יותר אנו מוצאים חזרה על מה שכבר נאמר אצל הקודמים. ר' יצחק ב"ר משה מווינא, בעל "אור זרוע", תלמיד הראב"ה והרוקח, מביא את דברי רש"י בדבר ההיקש של מצה לקרבן פסח ומסיק: "ולטעמיה דרש"י אפי' בדיעבד אם אפה קודם הפסח פסולה". אבל לבסוף הוא דוחה את דעתו של רש"י.

ואהקשא דכתב רש"י קשי' לי, א"כ תדחה אפיית מצה את שבת דהא אין היקש למחצה, אלא ודאי לא נתקש אלא לענין אכילה ולא לענין אפיה.

ה"אור זרוע" גם מציין את דברי הירושלמי והתוספתא כראיות, שמצא שנאפתה לפני חצות היום בערב פסח כשרה, ומוסר, שרבו ר' יהודה מפריש דן לפני הר"י הזקן להתירה על סמך הראיה מחלות תודה ושכן סובר בעל התרומה, ר' ברוך ב"ר יצחק (עי' לעיל)

בפירושו של ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייש, תלמיד ר' יהודה מפריש, לקרובה "אלהי הרוחות לכל בשר" לר' יוסף טוב עלם (הנמצא באור זרוע) הוא מציין, שמחמירין לאפות את המצות אחר הביעור ומביא את ההיקש של מצה לקרבן פסח, והוא מקשה מהתוספתא ומוסיף:

וכן שמעתי באשכנז מחמירים בדבר, ובדרום לא היו מקפידים כלל רק היחידים משום הידור מצוה, ומורי חמי"ר אברהם בן רבי' ר' חיים היה אומר, דאין לחוש, דלא אתקש אלא לענין אכילה, ולא לענין עשייה ולא לשאר ענינים... ועוד הביא רבי יצחק ב"ר אברהם (הריצב"א, מגדולי בעלי התוספות) ראה מירושלמי... ואעפ"כ אני מחמיר לעצמי רק בשעת הדחק משאר מצות, ואעפ"פ שהדבר פשוט להיתר.

אף ר' משה מקוצי מביא ב"ספר מצות גדול" את הירושלמי, התוספתא והגמרא בדבר חלות תודה, ומסיק: "מכל אלה משמע שמצה שנעשית קודם ביעור חמץ שכשרה". ר' אהרן מלוניל ב"ארחות חיים" מביא את ההיקש של מצה לקרבן פסח בשם מקצת הגאונים, ומוסיף: "ויש להשיב על סברה זו מהא דאמרין חלות תודה...". ר' צדקיה הרופא ב"שבלי הלקט" מביא את דברי רש"י ודברי ר' אליעזר ממין בספר יראים. אף מביא הוא את דברי הגאונים ודעת רבו ר' מאיר ב"ר משה, המתירים אפיית מצה לפני ערב פסח, ועם זאת הוא מסיים: "ומיהו חביבה מצוה בשעתה ואין להקדים אותה קודם הזמן".

אף בטור אנו מוצאים ליקוט של דברי הראשונים. סימן תנח מתחיל "אין מתחילים להתעסק בפת ב"ד עד אחר ו' שעות", ובהמשך הוא מביא את התשובה הידועה לנו מספר "מעשה הגאונים", דברי הראב"ה, רב מתתיה, רב האי ומסיים: "וא"א הרא"ש ז"ל היה מבער הכל מלפני השבת ומשייר מזון שני סעודות ואופה מצות בע"ש".

נראה שהמצב שנוצר במרוצת הזמן בעקבות המשא ומתן ההלכתי שתיארנו הוא - שלא היה מנהג אחיד. ברוב המקומות נהגו לאפות את המצות בערב פסח אחר חצות, אם מצד הדין, אם מצד מנהג כשר, וכדי לצאת ידי כל הדעות. מצב זה משתקף בדברי "בית יוסף" בסוף סימן תנח: "ונהגו כל העולם שלא להתחיל ללוש עד אחר שש שעות, ואין לשנות המנהג". אבל מצד שני מדברי בעל ספר האגור אנו למדים, שאין לקבל מה שמובא ב"בית יוסף" "ונהגו כל העולם" כמשמעו. היו מקומות, שלא הקפידו לאפות מצותיהם בערב פסח. ר' יעקב ב"ר יהודה לנדא, שחי בסוף המאה ה"ט באיטליה, מביא בספר ה"אגור" את רוב דברי קודמיו בנידון ומסיים: "ורוב העולם נוהג לאפות הכל אפי' קודם ערב פסח".

במקומות שהקפידו לאפות מצה בערב פסח דווקא התעוררה בעיה כשחל ערב פסח בשבת. הפתרון הרצוי היה לאפות המצות במוצאי שבת, ובאמת, כפי שראינו, כך הורו מספר חכמים. אבל שני קשיים היו בדבר. היו מקומות, כפי שכבר שמענו, בארצות נוצריות, שלא מצאו היהודים במוצאי שבת גוים שסייעו אותם באפיית המצות. ועוד שהיה חשש, שמא תגרום אפיית המצות במוצאי שבת שיידחה הסדר עד שעה מאוחרת, ואכילת המצות עד אחר חצות. מחמת קשיים אלה נהגו במקומות שונים לאפות את המצות בערב שבת. מצב זה משתקף יפה בדברי ר' מנחם ב"ר אהרן הזרחי, שחי בספרד בתחילת המאה ה"ד. וזה לשונו ב"צדה לדרך":

המהדרין אופין המצות שיוצאין בהם ידי חובה לאחר שש שעות ומחצה, לפי שהוקשו לפסח, וכשחל יו"ט הראשון של פסח באחד בשבת אין אופין אותם עד ליל ראשון של פסח. ויש אומרים שהואיל ומבערין מיום ששי החמץ אלא משיירין מזון שתי סעודות, שיכול לאפות מצה אחר הבעור, וטוב זה מלטרות במוצאי שבת בליל יום טוב, ויש פנים לכאן ולכאן, והכל כמנהג המקום.

## ד. אפיית מצת מצוה

אנו עדים להתפתחות נוספת בתולדות המנהג, התפתחות שרושמה ניכר עד היום. כבר ראינו בדברי ר' יחיאל מפריש ובדברי ראב"ה את ההצעה, שאפילו אם אופים את המצות בערב שבת יש להדר ולאפות שלוש מצות במוצאי שבת. רעיון זה, להקפיד שלפחות שלוש המצות, שיוצאים בהן ידי מצוות אכילת מצה בליל ט"ו, ייאפו כהלכה, שימש מעין פשרה בהתלבטויות

שבאפיית המצה. וזה כבר מתגלה בדברים שהבאנו לעיל מ"צדה לדרך", שמדובר שם על "מצות שיוצאין בהם ידי חובה". התהוותה של דרך זו משתקפת יפה בפסקו של מהרי"ל, ר' יעקב הלוי מולין, מגדולי אשכנז בראשית המאה ה"ט. וזה לשון ספר מהרי"ל לאפות את המצה בערב שבת, ואפילו את המצה של מצוה. כנראה, ראה בכך מצב של בדיעבד, שיוצאים ידי חובה במצה ישנה. ועוד מצאנו בס' מהרי"ל:

כשחל ערב פסח בשבת אמרה"י סגל אחר שהצניע כלי חמץ וביערו את החמץ ביום ו' מתחילין בתיקון המצות, אע"פ שיש מרבתינו, אשר כתבו לאפות ב"ט ולא בזמן היתר חמץ, מ"מ טורח גדול לאפות כדי כל אכילתו ב"ט, ועדיף טפי למיפה בע"ש שאר מצות מכמה טעמים, וגם מצה מצוה יש לאפות בע"ש. ונתעצמו הגדולים גדולי הארץ הזאת כתבו, אף כשחל ע"פ בחול יש לאפות מצת מצוה בליל שניה, דחביב מצוה בשעתה, כדפי' לעיל. ויש גדולים שכתבו, אפי' כשחל בשבת מתירים מע"ש לאפות המצות, וסבירי להו דעדיף משום איחור אפיקומן ושינת התינוקות והפרשת חלה, דחשיב איסור שלא לצורך י"ט... וראיתי גדולים נוהגים ומורים כדברי זה וכדברי זה, ועל כולם אני קורא ועמך כולם צדיקים... ומהר"י סגל נהג במצות שלו לאפותם בע"פ, גם כשחל ע"פ בשבת אפאן מערב שבת.

## ה. הרקע לפסקו של השולחן ערוך

כך השתלשלו העניינים, עד שלבסוף התגבשה הדעה, שיש להקפיד לאפות רק את מצות המצוה בערב פסח אחר חצות, אבל שאר המצות ניתן לאפות לפני ערב פסח. זה משתקף בדברי ר' משה איסרליש (הרמ"א) וזה לשונו ב"דרכי משה":

וכן המנהג במדינות אלו ללוש מצות של מצוה אחר חצות י"ד, אבל שאר מצות אופין קודם לזה, ולא ראיתי שום חשש בזה.

ובזה אנו חוזרים לפסקו של ר' יוסף קארו בשולחן ערוך: "נוהגים שלא ללוש מצת מצוה בערב פסח עד אחר שש שעות, שהוא זמן הקרבת קרבן פסח". השולחן ערוך שינה מלשון הטור, שפתח את סימן תנח: "אין מתחילין להתעסק בפת ב"ד עד אחר ו' שעות". נוסח זה של ההלכה יש לו משמעות של הלכה מחייבת, ובעל השולחן ערוך רצה להימנע ממשמעות זו. הוא הכיר, שמעיקר הדין אין לחייב אפית מצה בערב פסח אחר חצות דווקא, לאור מה שנאמר אצל הרבה פוסקים ראשונים. קביעה זו מתאשרת אם אנו מעיינים בדברי ר' יוסף קארו ב"בית יוסף" שעל הטורים, בסוף הסימן הוא מביא את דברי רבינו ירוחם, המתחילים "ומותר לאפות מצה בע"פ קודם ו' שעות, אפילו עדיין חמץ קיים" ובהמשך מובאות ראיות מחלות תודה ומן הירושלמי ומדברי הגהות מיימוניות "מנהג כשר שלא לאפות מצה בעוד חמץ קיים, ואם אפה לא הפסיד". "בית יוסף" מסיים שם: "ונהגו כל העולם שלא להתחיל ללוש עד אחר שש שעות, ואין לשנות המנהג". ועל זה נוסד פסקו בשולחן ערוך. הנהגה לאפות מצות אחר שש שעות יש לו תוקף של מנהג, ואין לשנות את מנהג, אבל הוא נשאר בגדר מנהג בלבד, ולא בגדר הלכה מחייבת. אף שונה לשון השולחן ערוך מלשון הטור, שבטור מדובר על אפיית מצה בדרך כלל ללא הבדל בין מצת מצוה לבין שאר המצות, ואילו בשולחן ערוך מדובר רק במצת מצוה.

סוף הפסק בשולחן ערוך הוא: "ובי"ד שחל להיות בשבת לשין בערב שבת אחר שש שעות". הבסיס לפסק זה הוא מה שהטור מוסר בסוף סימן תנח: "וא"א הרא"ש ז"ל היה מבער הכל מלפני שבת ומשייר מזון שני סעודות, ואופה מצות מע"ש". מאחר שידע ר' יוסף קארו, שאין לפסול את המצה שנאפתה לפני ערב פסח, פסק, שמותר לאפות מצה בערב שבת; אבל גם אז מקפידים לאפות אחר חצות - כנראה, שלא לשנות בין אפיית מצה בשנה זו לשאר שנים.

## ו. מנהג פרובאנס וספרד

להשלמת תולדותיו של מנהג זה יש להוסיף נקודה אחת. המקור לאיסור אפיית המצות לפני חצות היום בי"ד הוא בפסקים שמצאנו בספר "מעשה הגאונים" ובספרים שיצאו מבית מדרשו של רש"י. שם הוקשה מצה לקרבן פסח לא רק לעניין אכילה, אלא גם לעניין אפייה. במקורות קדומים יותר לא מצאנו לימוד זה. אנו רשאים להניח אפוא, שלימוד זה מקורו בחכמי צרפת ואשכנז, ומשם התפשט האיסור למקומות אחרים. ובאמת יש ראיות, שההקפדה לאפות את המצות בערב פסח דווקא לא נהגה בפרובאנס ובספרד בראשית התקופה הרבנית.

באשר לפרובאנס יש בידינו עדות מר' יצחק ב"ר אבא מרי ממרשיליא, שחי במאה ה"ב. ב"ספר העיטור", בחלק עשרת הדברות, אחר שהוא מביא את דברי רב האי גאון בנידון, הוא מוסיף: "ומנהג בכל השנים לאפות אור י"ד קודם הביעור, ואין לשנות המנהג". וראוי לציין, שב"ספר המנהגות" לר' אשר ב"ר שאול מלוניל, חכם מהמאה ה"ב, המשקף בדרך כלל את מנהג פרובאנס, אין זכר למנהג אפיית המצות בערב פסח אחר חצות.

ובאשר לספרד יש בידינו עדות מר' יצחק אבן גיא, מגדולי ספרד במאה ה"א בקובץ תשובות הגאונים "שערי תשובה":

והרב יצחק נ' גיא ז"ל כתב, באליסנה נהגו לבער את הכל מלפני השבת ולאפות מצה בערב שבת ולאכלה בשבת כר' מאיר.

הרי שבספר הדרומית לא ראו שום פסול באפיית מצה בערב שבת. ויש להוסיף, שאין למצוא ברי"ף או ברמב"ם חיוב לאפות מצות בערב פסח, אמנם מצאנו מחברים ספרדיים מאוחרים יותר, המביאים את המנהג, אבל יש להניח שהנוהגים לאפות את המצות בערב פסח אחר חצות דווקא נהגו כך בהשפעת המנהג הצרפתי. אסמכתא לזה ניתן למצוא בספר אבודרהם, לר' דוד ב"ר יוסף במאה ה"ד בספרד. וזה לשונו:

וכתב הראב"ד בדרשה שלו, אין לשין מצה של מצוה אלא אחר חצות כשחיתת פסח שאינה אלא אחר חצות, ואתקש אכילת מצה לאכילת פסח.

אין אבודרהם מציין שכך נוהגים או שיש לנהוג כך, אלא הוא מביא את דברי הראב"ד, הכותב שיש לנהוג כך. מכאן, שלמעשה לא נהגו כך בספרד.

ולבסוף דברי הטור:

ואני ראיתי בברצלונא מהמדקדקין שהיו אופין כל מה שצריכים למועד מקודם המועד, שאם יתערב עמו משהו מחמץ שיבטל קודם איסורו.

כאן המנהג דורש לאפות את כל המצות לפני החג דווקא, וייתכן שהמדקדקים האלה נהגו לאפות חלק ממצותיהם עוד לפני חצות, אבל מדברי הטור קשה להכריע, איך נהגו באמת בפרט זה. ברם פרט זה מתבהר בספר "בין שמועה" לר' שמעון בן צמח, יוצא ספרד שישב באלג'יר בסוף המאה ה"ד ובתחילת המאה הט"ו. וזה לשונו:

במקומותינו בארצות אדום (היינו ספרד) לא נהגו כן (לאפות המצות בליל פסח), והיו מדקדקין לומר כי טוב הוא לאפות הכל קודם זמן הביעור, שאם יתערבו הפירורין משהו בעסה יתבטל קודם זמן איסורו.

## ז. סיכום

לאור הדברים שהתבררו ניתן לתאר את השתלשלותו של מנהג אפיית מצה בערב פסח בדרך זו: בתקופת התלמוד לא היתה הלכה, המחייבת אפיית המצות בערב פסח דווקא, אף על פי שמסתבר, שכך היה הנוהג.

רק בתקופת הגאונים אנו שומעים לראשונה את הדעה, שיש לאפות את המצות "בזמנה", ובתשובה אחת מצאנו הלשון "מצוה מן המובחר לאפות בי"ד אחר ביעור חמץ, שחביבה מצה בשעתה". נראה, שדעה זו ראתה כמצוה מן המובחר או כחיוב מצוה אפיית המצות אחר ביעור חמץ, שאז נחשב זמנה או שעתה של מצה. ברם אין למצוא דעה, האוסרת מצה שנאפתה לפני חצות. דעה זו אנו שומעים ראשונה בפסקים שיצאו מקצת חכמי צרפת ואשכנז.

בפרובאנס ובספרד בתקופה זו עדיין לא שמענו על איסור מעין זה. אדרבה, יש בידינו ידיעה, שאפו את המצות לפני זמן הביעור, כדי שאם יתערב חמץ בעיסה, יתבטל ברוב. על פי ההיקש של מצה לקרבן פסח התגבשה הדעה בצרפת ובאשכנז, שבדומה לקרבן פסח שאינו קרב אלא אחר חצות, אף המצות נאפות רק אחר חצות. אבל דעה זו לא נתקבלה על כל החכמים. היו חכמים שקבעו, שאמנם לכתחילה יש לאפות את המצות אחר חצות - וזה בהשפעת תשובות הגאונים, ש"חביבה מצוה בשעתה" - אבל בדיעבד אין לפסול מצה כזו. בתלמוד נאמר ההיקש רק לענין אכילה, ולא לענין אפייה. הובאו גם ראיות ממקורות תלמודיים. שמצות שנאפו לפני חצות כשרות הן. למרות המתירים התפשט המנהג, אבל כאן התרחשה התפתחות חדשה. מפני קשיים הכרוכים באפיית כל המצות בערב פסח התגבשה הדעה, שהעיקר לאפות אחר חצות את המצות שיוצאים בהן ידי חובת אכילת מצה בליל ט"ו. וכך נפסקה ההלכה בלשון "נוהגים" בשולחן ערוך.

